

РЕЦЕНЗІЇ

**АРХЕОЛОГІЯ ДОБИ УКРАЇНСЬКОГО
КОЗАЦТВА XVI—XVIII ст.—
Київ: «ВПОЛ», 1997.— 336 с.**

О. М. Приходнюк

Рецензована колективна праця, яку рекомендовано Міністерством освіти України як навчальний посібник, є першим узагальненням з археології доби українського козацтва XVI—XVIII ст. Її можна розглядати як підсумок багаторічних археологічних досліджень українських фахівців, першість серед яких належить працівникам Науково-дослідного центру «Часи козацькі», створеному при Товаристві охорони пам'яток історії та культури в 1993 р. Саме їх зусиллями було виявлено та взято на облік більшість старожитностей доби українського козацтва.

До написання посібника колектив авторів йшов поступово. Упродовж тривалого часу працювали археологічні експедиції, здобутки яких стали предметом обговорення шести республіканських конференцій. З тематики, що обговорювалася, видавалися тези чи повні об'єми доповідей, які стосувалися досягнень у розкопках козацьких січей, обстежених фортець Поділля і Волині, дослідження місця битви під Берестечком, питань походження українського козацтва та багато іншого.

Здобутки українських археологів у царині вивчення означеної доби в завершеному вигляді знайшли своє відображення в колективній монографії, авторами якої є відомі фахівці: Д. Я. Телегін, І. К. Свешніков, Л. І. Виноградська, Я. А. Чекановський, В. О. Ленченко, І. С. Винокур, Г. А. Козубовський, Г. І. Ярова, І. І. Сварник, Л. В. Чміль, Н. В. Пархоменко. Висвітлюючи конкретні культурно-історичні питання з археології, етнографії, нумізматики, сфрагістики тощо доби козащини, автори широко залучають й історичні джерела, що робить вагомими узагальнення та висновки, що містяться в посібнику, полегшує сприйняття археологічних джерел на тлі тогочасних історичних реалій. Саме завдяки комплексному залученню писемних та археологічних джерел, переконливими постають розділи про розвиток українських земель за литовсько-руських, польсько-литовських та московських часів. На цьому історичному тлі висвітлюється процес становлення українського козацтва, найдавніші згадки про яке належать до кінця XV — початку XVI ст. Але процес його зародження, як переконливо пишуть автори книги, відбувався значно раніше. Козацька суспільна верства формувалася з ухадників, які, рятуючись від феодалного гніту, селилися на вільних землях на межі з «Диким полем». Кількість утікачів там невпинно зростала. Оскільки Річ Посполита невзможі була завадити цьому, то було вирішено використати козаків для боротьби проти татарських зазіхань на землі України. У боротьбі з татарами висунулися козацькі вожді, одним з перших серед яких був Д. Вишневецький (Байда), який 1556 р. заснував на о. Хортиця знамениту Запорізьку Січ. Поступово в Пониззі Дніпра, в районі Великого Лугу, в XVI ст. сформувалася своєрідна «козацька республіка» з центром у січі, яка проіснувала там аж до кінця XVIII ст. Низове козацтво стало грізною силою, що ставало на заваді грабіжницьким нападам турків та татар.

Цій схемі історичного розвитку українського козацтва автори знайшли підтвердження та суттєво доповнили її археологічними джерелами. Ще наприкінці XIX ст. січі Низового Дніпра обстежив та описав Д. І. Яворницький. У наступні часи розкопки проводилися на Хортицькій, Томашівській, Чортомлицькій січах, де досліджувалися рештки оборонних споруд, куренів, виробничих майстерень та зібрано значний речовий матеріал. Найбільший вклад у вивчення січей внесли В. І. Горшків, Ф. Б. Копилов,

М. Л. Макаревич, Р. О. Юра, Д. Я. Телегін, А. Сокульський, О. М. Титова, В. Я. Бойко, М. Товкайло, С. Ж. Пустовалов.

Причини занепаду та появи нових січей були різними. Наприклад, Томашівську січ було зруйновано татарами, Базавлуцьку — переселено на Микитинський ріг за наказом польського уряду після поразки козацьких повстань 1625—1638 рр. Чортомлицьку січ зруйнували 1709 р. російські війська за наказом Петра I, після чого було засновано в землях Кримського ханства Кам'янську та Олешківську січі. Коли ж царат в 1734 р. дозволив козакам повернутися на Україну, то на Дніпрі виникла остання, Нова січ, яку було зруйновано в 1775 р. за наказом Катерини II.

Кожна з цих січей була фортецею, оточеною валом заввишки 10 м з глибоким ровом із зовнішнього боку. Перед валами споруджувалися «вовчі ями». На центральному майдані стояла церква, будинки старшини, козацькі курені, пушкарні тощо. На жаль, у переважній більшості січі було затоплено Каховським водосховищем. Така доля спіткала Томашівську, Базавлуцьку, Микитинську, Чортомлицьку та Нову січ. Кам'янська та Олешківська сильно порушені пізніми забудовами та земляними роботами.

Важливими пам'ятками є могили та цвинтарі козацької доби, які неодноразово підлягали археологічним розкопкам, про що детально йдеться у відповідних розділах учбового посібника. Цими роботами спростовано легенду, що козаки ніби-то над могилами насипали високі кургани. Ні, козаків ховали в звичайних могилах за християнським обрядом. На козацьких кладовищах Причорномор'я, зокрема Кривобалтківському та Куяльницькому в Одесі, вивчено сотні кам'яних надмогильних монументів у вигляді хрестів, плит з петрогліфами, скульптур «під хрест» та ін. Виділено близько ста різновидів надмогильних хрестів, в яких знайшла свій прояв буйна фантазія їх творців.

Надмогильні монументи Придніпров'я дещо простіші — грецького, римського чи «мальтійського» типів.

Цікаві результати отримано розкопками майданів — місць видобування селітри, складової частини пороху, попит на який був досить значним у XVI—XVIII ст.

Важливим є розділ про шляхи сполучень України доби пізнього середньовіччя. Найважливішими сухопутними в ті часи були Муравський і Чумацький шляхи на Лівобережжі та Чорний, Кучманський і Волоський на Правобережжі. Принагідно з шляхами розглянуто й сухопутні засоби пересування. По воді за доби козацтва пересувалися на човнах-однодревках та човнах-чайках. Головний водний шлях проходив по Дніпру до Чорного моря.

Цікавими є розділи про розвиток будівельного мистецтва в XVI—XVIII ст. На Україні від тих часів збереглося чимало фортець, культових споруд та храмів, цивільних будівель. За часів пізнього середньовіччя провідним мистецько-стильовим напрямком в архітектурі стає бароко, яке на Україні набуло самобутніх національних рис. Найвищим досягненням українського зодчества другої половини XVII—XVIII ст. стали п'яти- та дев'ятидільні багатобаневі храми, які споруджувалися переважно на Лівобережжі. Однак поразка національно-визвольного руху за доби Мазепи спричинила до подальшого національного гніту, зокрема було заборонено зведення мурованих споруд на теренах України, що призвело до занепаду будівельної справи. Лише в 30—50 рр. XVIII ст., після смерті Петра I, настало нове піднесення архітектури українського бароко.

На Правобережжі, в XVI—XVIII ст. будівельна справа була на вищому шаблі розвитку. Тут фортифікаційні споруди зводилися з каменю, на відміну від Лівобережжя, де переважали дерев'яно-земляні укріплення. Перші органічно були пов'язані з розвитком тогочасної загальноєвропейської будівельної справи. Ці могутні замки-фортеці на Правобережній Україні зводилися з огляду на необхідність боронитися від агресивних орд турецького султана та кримського хана.

Милим кожному археологу керамічним виробам присвячено цілий розділ рецензованої книги. У ньому детально висвітлено технологію їх виробництва та розібрано посуд за його призначенням (кухонний та столовий). Належну увагу приділено скляним виробам, одягу, зброї. Особливо цікаву колекцію холодної та вогнепальної зброї здобуто розкопками на місці битви під Берестечком. Неабияку увагу в книзі приділено козацьким клейнодам, геральдиці та сфрагістиці, образотворчому мистецтву, знаряддям праці.

Основна, досить насичена фактологічними матеріалами частина, вдало доповнена каталогом історико-археологічних пам'яток і пам'ятних місць козацької доби. Полегшує користування посібником й ілюстративний матеріал, яким оснащено основний текст.

Виходячи, з викладеного вище, ми можемо привітати авторів, які зуміли підготувати перший, досить вдалий учбовий посібник з археології доби українського козацтва.